

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΕΝΑΣ ΘΕΜΕΛΙΩΤΗΣ

(Ο ΑΝΤΙΡΩΜΑΝΤΙΚΟΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ)

Είναι μερικοί άνθρωποι στην πνευματική ζωή ενός τόπου, που όταν περάσης από δίπλα τους έχεις το συναίσθημα πως διαγκωνίζεις μιαν ολοκλήρη εποχή. Είναι οί ίδιοι ιστορία, ολοκληρώσεις χωρίς κενά, άρθια μεγέθη που σου επιβάλλονται ως μεγέθη γιατί συνοψίζουν, ερμηνεύουν— και κλείουν την εποχή τους. Το άτομό τους, ή προσωπικότητά τους είναι τόσο στενά ύφασμένα με τον καιρό τους, που αν θελήσης να την τεμαχίσης για να την εξετάσης στα επί μέρους, είναι ως να σύρεις μιαν απαρόδεκτη τομή στην εποχή, να την αποσυνθέτεις για να έρευνήσης με περιέργεια μικροσκόπου τὰ συστατικά της στοιχεία. Άλλα τότε την προδίνεις. Δεν έρευνάς, άλλοιώνεις. Τὰ επί μέρους είναι υπόθεσις τών σχολαστικών της λεπτομέρειας κ' έχουν τὸ δίχως άλλο την αξία τους, αλλά γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς γραμματολογίας. Μέσα ἐκεῖ συνωστίζονται οί τίτλοι και οί χρονολογίες, κατατάσσονται τὰ εἶδη, ταξινομούνται οί ἐπιδόσεις. Και κατατέμνεται ἡ ἐνιαία μορφή. Αὐτὴ ἡ ἐνιαία μορφή, που είναι ἕνα ἀδιάλυτο σύμπλεγμα ὅλων ἐκείνων που συνθέτουν τὴν εποχή, μένει σὲ πολλὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀναδιφητοῦ. Ἄν θέλεις νὰ τὴ συλλάβῃς στὴν ὀλοκλήρωσή της, θίγῃ πρέπει νὰ παραμερίσης κάπως ἀπὸ τὸν ὄγκο τῶν βιβλίων, χωρὶς νὰ τὸν μετατοπίσεις ὀλότελα ἀπὸ τὴν ὀπτική σου ἀκτίνα, νὰ σταθῆς στὴ σκοπιά που σου ἐπιτρέπει τὴν ἐποπτική ματιὰ και τότε, στὸν ὀρίζοντα που μένει ἐλεύθερος και δημιουργεῖ τὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, θὰ ἴδῃς τὸ λευκὸ σχῆμα τῆς παρουσίας που ἔλειψε νὰ διεκδικεῖ τὸ χῶρο. Αὐτὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους που συνοψίζουν τὶς ἐποχές. Και ὁ Ἄγγελος Βλάχος ἀνήκει στὶς φυσιογνωμίες που χαρακτηρίζουν και ὀροθετοῦν.

✱

Ξεφυλλίζοντας τοὺς πολυσέλιδους τό-

μους, που γεμίζουν ἕνα ὀλόκληρο ράφι, περνώντας ἀπὸ τὰ καθαρολόγα στιχουργήματα στὶς ἔμμετρες σαιξπηρικές μεταφράσεις και στὰ γλυκύτατα ἐκεῖνα τραγούδια τοῦ Χάινε, που ἔμειναν στὴν ἐποχή τους ἀξεπέραστα σὲ μεταφραστικὴν ἀκρίβεια και γλωσσικὴ φιλοκαλία, ἀνατρέχοντας στ' ἀπειράριθμα πεζογραφήματα, που καλύπτουν ὅλες τοῦ πνεύματος τὶς ἐπιδόσεις, διηγήματα, χρονογραφήματα, θεατρογραφήματα, ἄρθρα δημοσιογραφικά, μελέτες βιογραφικές και κριτικές, εἰσηγήσεις διαγωνισμῶν, κοινωνικές εἰκόνες, ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις, ἐπιστολές —(οί εἴκοσι Ἀθηναϊκὲς Ἐπιστολές, που δημοσιεύθηκαν με γυναικίῳ ψευδώνυμο στὴν Ἐστία τοῦ 1879 και 1880, είναι ἀπὸ τὶς ἀβρότερες και κομψότερες σελίδες που ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ πεζογραφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης)— και καθὼς μεταφέρομαι στὶς κριτικές συζητήσεις του με τὸν Ροῖδη, ὅπου τὸ πνεῦμα και τὸ διαπεραστικώτατο σκῶμμα σπαθίζουν ἕναν ὀρίζοντα βαρύφορτο ἀπὸ σοφία και πολυμάθεια, ὅ,τι με σταματᾷ και κυριώτατα μοῦ ἐπιβάλλεται, ὅ,τι γοητεύει και συχνὰ κλονίζει αὐτὲς τὶς ρίζες τῶν γλωσσικῶν μας πεποιθήσεων, είναι αὐτὸ τὸ θαυμάσιο εἶδος πεζοῦ λόγου που ὁ Βλάχος ἐφιλοτέχνησε με μόχθο, με καλλιέργεια και με ἀδιανόητη γιὰ τοὺς καιροὺς μας κύρπωση ἐπάνω ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, με δύναμη γλωσσοπλάστη ἐκπληκτικὴ, που ἤξερε νὰ συνδυάζει τὴν ἀβρότητα με τὴ σαφήνεια, τὸ κάλλος με τὴν ἀκρίβεια, τὴν πλαστικότητα με τὴν ἐννοιολογικὴ εὐσταθεια.

Θὰ ἤθελα ὁ ἀναγνώστης νὰ μὴ ἐπηρεαστῇ ἀπὸ τὴν οἰκεία στὰ μνημόσυνα ἢ τὰ πανηγυρικὰ τεύχη ὑπερβολὴ τῶν ἐγκωμίων γιὰ τὸν τιμῶμενο και νὰ δεχτῇ ἀφελκίδευτη τὴ γνώμη που θ' ἀκούσῃ εὐθύς ἀμέσως. Πιστεύω —ἢ μάλλον πιστεύω κ' ἐγώ, γιὰ τὸν δὲν τὸ λέω πρῶτος — πως ἂν ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα μπόρεσε νὰ δώσῃ

μ' επιτυχία τῆ μάχη τῆς κατὰ τοῦ ἀρχαΐσμου, τὸ χρωστᾶ κατὰ κύριο ποσοστὸ στὸν Ἄγγελο Βλάχο. Τὸ εἶπε πρῶτος ὁ Φῶτος Πολίτης. Καὶ τὸ ἐξηγοῦσε ὠραία ὁ λαμπρὸς ἐκεῖνος ἄνθρωπος στὸ ἄρθρο ποῦ τιτλοφοροῦσε: «Ὁ Βλάχος καὶ τὸ Γλωσσικὸν Ζήτημα, τέσσαρες μέρες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πολιολογίου: «Οἱ ὑπὲρ τῆς κοινωνικῆς διαδόσεως τῆς δημοτικῆς γλώσσης κοπτόμενοι, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι εἰς τὸν Ἄγγελον Βλάχον ὀφείλουν, κατὰ μέγα μέρος, τὴν ἐπιτυχή διεξαγωγῆν τοῦ ἀγῶνος των. Διότι ἐκεῖνος πρῶτος κατέφερε τὸ ἰσχυρότερον κτύπημα κατὰ τῆς τάσεως πρὸς δημιουργίαν ἀρχαιοπρεποῦς γλώσσης καὶ προητοίμασε τοιοῦτοτρόπως τὸ ἔδαφος ὅπως δεχθῆ τὸν σπῆρον τῆς δημοτικιστικῆς ἰδεολογίας. Μᾶς ἔφερε πλησιέστερον πρὸς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ζωὴν».

Οἱ νεώτεροι —κι ὄχι πιά ἐμεῖς, ποῦ δὲν μπορούμε νὰ διεκδικοῦμε τὸ ὠραῖο προνόμιο τῶν φανατισμῶν καὶ τῆς ξέγνοιαστης περιφρόνησης ὅλων ἐκείνων ποῦ συνθέτουν τὴν πολύμοχθη πείρα — ἔμαθαν νὰ σταματοῦν σὲ σχηματισμένες ἔννοιες καὶ θιαστικοὶ γιὰ τὸ καινούργιο ποῦ τοὺς ἐλκύει, δέχονται τὴν ἱστορία ποῦ τοὺς παραδίνεται καὶ τὴν τακτοποιοῦν στὴν ἀχρηστη ἀποσκευῆ τοῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ προχωρήσουν ἀλαφροὶ ἀπὸ εὐθύνη γιὰ τὶς δάνειες πεποιθήσεις ποῦ κληρονόμησαν. Δὲν φταίνει ὅμως τόσο οἱ νέοι τῆς ἐποχῆς μας γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἀποσκευὴ τους. Φταίνει περισσότερο οἱ προηγούμενες γενιές, ποῦ δὲν ἔσκυψαν μετὰ σπογγὴ καὶ μετὰ συνείδηση στὴν ἀγραφή ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων γιὰ νὰ ταξινομήσουν τὸ ὑλικό, ν' ἀξιοποιήσουν τὶς ἐπιδόσεις καὶ νὰ στηρίξουν χωρὶς προκαταλήψεις τὸν κορμὸ τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Ὁ αἰώνας μας, τουλάχιστον στὶς πρῶτες δεκαετίες ποῦ πέρασε ἀπὸ τὸν σίφουνα τῶν γλωσσικῶν φανατισμῶν, θόλωσε τὴν ὄραση, παραμέρισε τὰ γερά ἀγκυνάκια τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ καὶ ματαίωσε κάθε καλοσυνείδητη προσπάθεια γιὰ νὰ συντεθῆ μετὰ σοφία καὶ μετὰ καλῶς ἐπιστῆ θέληση τὸ χρονικὸ τῆς πνευματικῆς μας πορείας. Τώρα, κάθε φορὰ ποῦ ἀνατρέχουμε στὸν αἰῶνα ποῦ κληρονόμησε ἀπὸ τὰ ροζιασμένα χέρια τῶν ἀγωνιστῶν τὸ μόχθο γιὰ τὴν παιδεία τοῦ ἐλευθερωμένου ἔθνους, ἔχουμε τὸ συναίσθημα τῶν ἐρευνητῶν καὶ τὰ συναπαντήματά μας μετὰ τῆς πνευματικῆς ἐξοχῆς ποῦ χαράσσουν με

τὸ βαρὺ τους ἴσκιό τὸ δρόμο τῆς νήπιας ἀκόμη σκέψεως τῶν πολλῶν, μετέχουν τῶν ἐκπλήξεων ἀπὸ εὐρήματα ἀπροσδόκητα.

Οἱ νεώτεροι, λοιπόν, γιὰ νὰ συνεχίσω τὴ σκέψη ποῦ ἡ παρέκβαση τὴν παραμέρισε, ἔμαθαν πῶς ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴ γλωσσικὴ ἀφύπνιση τοῦ ἔθνους ἀρχίζει μετὰ τὸν Ψυχάρη καὶ τὸ Ταξιίδι του. Ἄν συμβῆ νὰ εἶναι φιλέρευνοι καὶ νὰ ἔχουν τὴν περιέργεια τῶν ἀναγωγῶν, θὰ φτάσουν στὸν Νικόλαο Πολίτη ποῦ ἐπλούτισε τὴ φραγκοθρεμμένη ρομαντικὴ παράδοση, μεταφυτεμένη στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς λογίους τοῦ Φαναριοῦ, μ' ἓνα πολυδύναμο νέο στοιχεῖο, τὶς λαϊκῆς παραδόσεις, τὰ παραμύθια, τοὺς θρύλους, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, βρυσομάννες τῆς νέας γλώσσας. Οἱ δημοτικιστῆς γλωσσολόγοι καὶ μελετητῆς προχωροῦν ἀκόμη πιὸ βαθειὰ στὰ ἱστορικὰ τῆς λαϊκῆς γλώσσας καὶ φτάνουν, περνώντας ἀπὸ τὸν Σολωμό, ποῦ ἀποτελεῖ κεφάλαιο ἰδιότυπο καὶ κάπως μοναξιασμένο μετὰ τὴν Ἑπτανησιακὴ Σχολή, ἕως τὸν Βηλαρά καὶ ἀκόμη βαθύτερα στὴν Κρητικὴ Λογοτεχνία, ποῦ μετὰ τὸν Ἐρωτόκριτο στέκει κεφαλόβρυσος τοῦ δημοτικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ νέος λόγιος ποῦ γράφει σήμερὰ τὴ δημοτικὴ, γνωρίζει ἀπάνω-κάτω τὴν καταγωγὴ τῆς, γιὰ τὸ ἀγῶνας τοῦ δημοτικισμοῦ προσπαθοῦσε — γιὰ νὰ πείσῃ — νὰ δείξῃ τὰ οἰκόσημα τῆς παλαιότητος καὶ τῆς ἐθνικῆς του ἀρχοντιάς.

Ὅμως ἡ γλώσσα καὶ αὐτὸ ποῦ ὀνομάζεται ὕφος, ποῦ εἶναι τῆς γλώσσας ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀνταμοιβή τῆς, καὶ ἡ ὕστατη δικαίωση τοῦ λεκτικοῦ ὑλικοῦ, ἀκόμη καὶ τὸ τεκμήριό τῆς πνευματικῆς μας ὠριμότητος, δὲν πλάθεται μετὰ τὸ στίχο. Ἡ γλώσσα γιὰ νὰ εἶναι γλώσσα, ἄρτια ἀξία καὶ μέγεθος ἄτμητο, πρέπει νὰ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν πρόζα. Ὅλοι οἱ διδακτικοὶ καὶ παιδευτικοὶ σκοποὶ καὶ τῆς φιλοσοφικῆς πραγματείας ἡ γλώσσα καὶ τῆς ἐπιστῆς ἡ διαφωτιστικῆ καὶ ἐκλαϊκευτικῆ προσπάθεια καὶ ἡ ἱστορία ποῦ εἶναι ἀγωγή τῆς συνείδησης καὶ ἡ μυθιστορία ποῦ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ σ' ἐπίπεδο ἰδανικώτερο καὶ μιλάει πιὸ ἀμεσὰ στὴν ψυχὴ τοῦ πλήθους καὶ τὴ δημοσιογραφία, ποῦ εἶναι ἡ κουβέντα ἡ καθημερινή, ζεστή, οἰκεία, μὰ καὶ δύναμη φοβερή, γιὰ τὴν εἶναι τροφή τοῦ πάθους καὶ δάσκαλος — ὅταν εἶναι — χωρὶς δασκαλισμό καὶ χωρὶς συνοφρύωση, ὅλα τούτα χρειάζονται ὄργανο στερεό, εὐκολόχρηστο, ἀκριβολόγο, ἱκανὸ νὰ ἐκφράσῃ μετὰ λιτότητα ἔννοιες ποικίλες, εὐκαμπτο στὶς ἀποχρώ-

σεις, πειθαρχικὸ στίς ἐμπνεύσεις, γιατί καὶ ὁ πλοῦτος τῆς φαντασίας συχνὰ φτωχαίνει μὲ γλώσσα χωρὶς χρῶμα καὶ χωρὶς πλαστικότητα.

Ἐδῶ, λοιπόν, θὰ ἀπαντηθῆ ἀπὸ τὸν ἐξερευνητὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ γλωσσικὸ ὀρόσημο Βλάχος. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀναπτύσσεται μὲ φανατισμὸ, τυφλό, καθὼς συνηθίσαμε νὰ τὸν κρίνουμε σήμερα, καλοπροαίρετον ὅμως ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων, (ὅσο κι ἂν οἱ ἐπιδιώξεις αὐτὲς ἔμελλαν νὰ πραγματοποιηθοῦν ἀπὸ ἓνα κίνημα διαφωτισμοῦ ἐντελῶς ἀντίρροπο), ἡ τάση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἡ διοχέτευση τῆς ἀκατάρτιστης, τῆς ἀπειθάρχητης, τῆς μιγάδος γλώσσας στὴν κοίτη τοῦ ἀττικισμοῦ, ποὺ ἐπιχειρεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς φύσει καὶ θέσει ζηλωτὲς τοῦ ἀρχαϊστικοῦ ἰδεώδους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς στιχουργοὺς — (ἐνῶ λ. χ. ὁ σοφώτατος Κόντος ἀναλαμβάνει νὰ καθαρῖση τὴ γραφόμενὴ ἀπὸ τοὺς νεωτερισμοὺς τῆς, ὅσους δὲν συμφωνοῦσαν μὲ τοὺς καθαρῶναιμους ἀττικοὺς τύπους καὶ τὴν ἀρχαία γραμματικὴ, ὁ Παναγιώτης Ζούτσος ξαναγράφει τὰ τραγούδια του στὸ ἀρχαϊκώτερο, στὸν πρόλογο δὲ τοῦ Βλάχα β, ποὺ ἐπιγράφει Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου, κομπάζει πὼς ἀνάστησε τὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη) — θὰ ὀδηγήσῃ τὸν πεζὸ καὶ τὸν ἔμμετρο λόγο στὸ ἀδιέξοδο.

Ἀλλὰ ἡ τάση πρὸς τὸν ἀρχαϊσμὸ δὲν εἶναι ἀπλή ἰδιοτροπία τῶν λογιώτατων τοῦ ἔθνους, οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ μόνον μὲ τὸν εὐλογον ἄλλωστε φιλόρχαιο ζήλο. Ἐνα ἔθνος, ποὺ μόλις ξεσκλαβώθηκε, δὲν ἔχει ἀκόμη κορμό. Οὔτε παράδοση δὲν ἔχει ἄλλη, ἐξὸν ἀπὸ τὴν ἀρχαία του αἴγλη, ποὺ συντηρήθηκε συντροφεύοντας τὴ Μεγάλη Ἰδέα στὸ κρυφὸ σκολεῖδ τῆς μεγάλης νύχτας. Τὰ ἐπαναστατικὰ χρόνια ἦταν ἀκόμη χθεσινὴ ἱστορία καὶ ἡ χθεσινὴ ἱστορία δὲν εἶναι κἄν ἱστορία — εἶναι παρόν. Στὸς δρόμους ὁ πολίτης τοῦ νεοσύστατου κράτους διαγκωνίζονταν μὲ τὴ μπαρουτοκαπνισμένη φουστανέλλα. Τὸ ἔπος τοῦ σηκωμοῦ ἦταν κάτι πολὺ κοντινὸ, οἰκεῖο, σπιτικό. Γιατὶ τὸ κάθε σπῖτι εἶχε τὸ ζωντανὸ του ἥρωα, δαμασμένο ἀπὸ τὴν πεζὴ πράξη τῆς καθημερινότητος ἢ, ὅταν ἡ ζεστὴ τούτη ἐπαφὴ ἔλειπε, εἶχε τὸ πρόσφατο πένθος του. Κι ὅ,τι ζοῦμε ἢ ὅ,τι καυτερὰ θυμόμαστε δὲν ἔχουμε τὴ δύναμη νὰ

τὸ μεταθέσουμε στὸ εἰκονοστάσι.

Αὐτὸ πράγματι ποὺ γίνεται ἡ αἰτία τῆς μομφῆς μας κατὰ τῶν πρώτων ἐκείνων λογίων τοῦ ἔθνους, τ' ὅτι δηλαδὴ παραγνώρισαν τὴν ἠρωϊκὴ ἐπαναστατικὴ παράδοση κι ἀναζήτησαν ἀπὸ τὰ παλιότερα χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀνασυνέθεταν τὸ μῦθο του στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια, ἐξεταζόμενο κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀπροκατάληπτης ἱστορικῆς καταξιώσεως ἐμφανίζεται ὡς ἀναπόφευκτο καὶ λογικὰ καὶ συναισθηματικὰ δικαιωμένο. Προδίνουμε τὴν κουφότητα τοῦ φανατισμοῦ μας καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ κριτικοῦ ἐντοπισμοῦ μας στὴν ἱστορικὴ περίοδο ποὺ ἔγινε συχνὰ ἀντικείμενο τῆς πιὸ ἐπιπόλαιης ἔρευνας, τὸ νὰ κακίζουμε τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀνέπνεαν ἀκόμη τὸν ἀέρα τῆς Ἐπανάστασης, γιὰ τ' ὅτι δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ παρεμβάλουν ἀνάμεσα στὸ Γεγονός, ποὺ εἶχε ἀκόμη τὴ ζέστα τῆς ἐνέργειας, καὶ στὴν πραγματικότητα τῆς δικῆς τους ζωῆς, τὴν ἀπόστασιν ποὺ ὑφαίνει τὸ θρύλο, δημιουργεῖ τὴν παράδοση καὶ δικαιολογεῖ ὄχι πιά τὸ ἐφήμερο χρονικὸ τῆς τρέχουσας πείρας, ἀλλὰ τὴν ἱστορία.

Μέσα σὲ τοῦτο τὸ ψυχολογικὸ κλίμα πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἡ ἐρμηνεία τῆς τροπῆς πρὸς τὸν ἀρχαϊσμὸ. Τὸ ἔθνος ἔπρεπε νὰ προικισθῆ ἢ μᾶλλον ν' ἀποκτήσῃ τὴ συνείδηση τῆς μεγάλης του ἱστορίας. Μέσα στὴν περίμετρο τῆς παλαιᾶς αἴγλης, ἡ ἔγερσή του, ἡ μόλις χθεσινὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἔπαιρνε νόημα μεστότερο. Ἡ ἔνταξίς της μέσα στὴν παράδοση τῶν ἠρωισμῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μαραθῶνων καὶ τῶν Σαλαμίνων, φωτίζονταν μὲ λάμψη ποὺ ἡ οἰκείωση τῶν συγχρόνων μαζί της δὲ μπορούσε νὰ τῆς προσδώσῃ.

Μ' ἂν θελήσουμε νὰ πᾶμε ἀκόμη πιὸ βαθειὰ εἰς τὴν ψυχολογία τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραμελήσουμε κ' ἕναν ἄλλον παράγοντα, ἐπίσης σημαντικὸ, ἴσως μάλιστα ἀποφασιστικὸ ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ οἰκοδομήσουν ἓναν πνευματικὸ πολιτισμὸ. Ὁ ρομαντισμὸς ἦταν καὶ ὡς ροπή συναισθηματικὴ καὶ ὡς ἐκδήλωση τοῦ πνεύματος καὶ ὡς κίνητρο ἐνέργειας κίνημα κυρίαρχο σὲ παγκόσμια κλίμακα ἀκριβῶς κατὰ τὰ πρώτα ἑλληνικὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια. Οἱ ἱστορικοὶ του τοποθετοῦν τὴν ἀφετηρία του κάπου ἐκεῖ στὰ 1830. Εἶναι βέβαια πάντοτε αὐθαίρετοι καὶ πολὺ σχηματικοὶ αὐτοὶ οἱ χρονικοὶ

έντοπισμοί που αίχμαλωτίζουν ένα κάποιο γεγονός με προέχουσα σημασία στα χρονικά του πνεύματος για να το αναγάγουν σε περιωπή όροσήμου. Κι αν ο περίφημος Πρόλογος του Κ ρ ό μ γ ο υ ε λ του Ούγκω (στα 1817) θεωρείται ως η πρώτη διακήρυξη των δικαιωμάτων και της αισθητικής του γαλλικού ρομαντισμού και η παράστασή του Έ ρ ν ά ν η στα 1830 η επικύρωσή της, το κίνημα έχει τους προγόνους του, άμεσους ή και κάπως πιο μακρυνούς, στους *romphletaires*, στους ρήτορες, στους πολεμιστές της πέννας και του λόγου που διεκδικούσαν τα δίκαια της ατομικότητας και κήρυσσαν τον πόλεμο κατά του ψυχρού κλασσικού όρθολογισμού. Άλλά και ο γαλλικός ρομαντισμός, που συνήθως θεωρούμε πως άσκησε άμεσώτερη επίδραση στην πνευματική μας ζωή στον 19ον αιώνα, είναι και αυτός τέκνο νόθο παλαιότερης τροπής του πνεύματος που πρέπει μάλλον ν' αναζητηθή σε περιβάλλοντα άλλότρια. Στην Άγγλία ιδιαίτερα (Γιάγκ, Ουώλτερ Σκώτ, Μπάυρον, Γκράϊν), στη Γερμανία (με τους Σέλλινγκ, Σίλλερ και Γκαίτε) ο ρομαντισμός, αναγεννημένος από τον Μεσαίωνα, ένδυναμωμένος με νέες άνταρσίες και νέες πνευματικές άνησυχίες θα γίνη ένα κίνημα ζωής και τέχνης που θα μεταφυτευθή στη Γαλλία με τον Σατωμπριάν, τον Λαμαρτίνο, την κυρίαν Ντε Σταέλ — άφου προηγουμένως ο Ρουσσώ καλλιέργησε το έδαφος — για να καταλήξη στην έκρηξη του 1830. Ο ρομαντισμός αυτός, νοθευμένος άρκετά, μέτοικος σε μάς έδώ, χωρίς ούσιαστικό στόχο γιατί δεν είχε κανέναν έχθρο πραγματικό να πολεμήσει, ήρθε με ό,τι νοσηρό είχε μια κουρασμένη φιλολογία που ποθούσε την ανανέωση. Ήρθε με πολλή νοσταλγία για τα περασμένα, με πολλή περιφρόνηση για το παρόν, με πολύ συναίσθηματισμό και με μεγαλορρημοσύνη. Ο ρομαντισμός δεν ήρθε σε μάς σαν επανάσταση σημαντική, αλλά σαν άρνηση των αξιών της τρέχουσας ζωής. Και η δική μας ζωή δεν είχε καν άξίες για να τις άρνηθούν οί διαμετακομιστές του πνευματικού τούτου σεισμού σ' έδάφη που δεν είχαν άκόμη γνωρίσει τις ρωγμές των αισθητικών άνησυχιών. Οί λόγιοι των μετεπαναστατικών χρόνων πίστεψαν πως μπορούσαν να συγχρονίσουν τον τόπο τους αν τον εκδιάζανε να ρυθμίση το βήμα του με την περπατησιά λαών που γι' αυτούς η πορεία δεν ήταν άκόμη δειλή δοκιμή νηπίων. Το πνεύμα τούτο της άρνησης του πενιχρού πα-

ρόντος και της μεγαλομανούς αναζητήσεως των εποχών της άκμης, καθαρά ρομαντικο στη βαθύτερη του ούσία, επίζητούσε, κατά παράδοξη περιπλοκή, την αναβίωση ενός κλασσικισμού που αυτός άκριβώς ο ρομαντισμός, ως κίνημα πνευματικής άνταρσίας, ζητούσε να έκτοπίση. Άλλά η περιπλοκή έπιφανειακά μόνον δίνει την έντύπωση της άντινομίας. Ο στόχος του ρομαντισμού, στον ξένο χώρο, ήταν ένας ψυχρός όρθολογικός κλασσικισμός, μόλις πρόσφατος, που είχε φτάσει στο κατώτατο σημείο της τροχιάς του και περίμενε μ' έγκαρτερητικήν άναμονή τους νέους βαρβάρους... Ο κλασσικισμός που ζητούσαν οί δικοί μας ρομαντικοί ν' αναστήσουν ήταν άρκετά παρωχημένος και ως μορφή πνευματικής και καλλιτεχνικής άρτιώσεως ήταν άξια άφθορη. Τούτο, άνεξάρτητα από το άνεπίτευκτο του έγχειρήματος γιατί η επίζητούμενη έπιστροφή στον άρχαϊσμό προεξωφλούσε την ικανότητα ενός πνευματικού άλματος χωρίς καν τις προϋποθέσεις μιας κλασσικής προπαιδείας και παραμέριζε με το συναίσθηματικό της φανατισμό τις κυριαρχώτερες άξιώσεις που πρόβαλλαν οί πρακτικώτερες άνάγκες της όργανώσεως της νέας έθνικής ζωής.

Η πνευματική δραστηριότητα του Άγγελου Βλάχου αναπτύσσεται σε μια φανατισμένη στιγμή όπου έκρινετο η κατεύθυνση της πορείας του έθνικού πνευματικού πολιτισμού. Και η ίδια αΐτη στιγμή έσυρε τη μεγάλη τομή που έμελλε άργότερα να χωρίση δυο κόσμους με άδιάλλακτη έχθρότητα ιδανικών. Ο Άγγελος Βλάχος έπηρε άποφασιστικά, άδίσταχτα, τη θέση του στο χαράκωμα. Και το χαράκωμα ήταν της ζωής. Ύπηρεξε, ίσως άνεπίγνωστα, (γιατί άργότερα θα έμφανισθή πολέμιος μιας σχολής που τη βαθύτερη της ούσία πραγμάτωνε η ιδεολογική του θέση στον άγώνα της έβδομης και όγδοης δεκαετίας του αιώνα του), ο πρώτος Έλλην πραγματιστής που έζήτησε, μέσα στη ρομαντική και άρχαϊστική λαίλαπα, την άξιοποίηση των έθνικών αξιών και έπολέμησε με τόλμη, έπιμονή και μάθηση τον άρχαϊσμό και την άγονη μίμηση. Παρουσιάζει άληθινά πολλά τα περίεργα το ψυχικό και πνευματικό κλίμα της εποχής εκείνης των γραμμάτων μας. Ο άρχαϊσμός, παρ' ό,τι είχε όρίζοντά του την παλαιάν αΐγλη, είχε από την πρώτη στιγμή μιχθή με την άδιάλλακτη περιφρόνηση του έλληνικού παρόντος και την άδυ-

ναμία του πορισμού κινήτρων έμπνεύσεως από τον αρχαίο κόσμο αναπλήρωνε με πρόχειρα δάνεια από τον ξένο συναίσθηματισμό. Οι λόγιοι του αρχαιόφιλου ιδεώδους, οί αρχαιόφιλοι ποιητές, επιζητώντας τη μετάπλαση της έθνικης συνειδήσεως, μεγάλωναν την απόσταση του σήμερα από τὸ ἀκόμη πρόσφατο ήρωικὸ παρελθόν. Ὁ Βλάχος ἀγωνίζεται γιὰ ν' ἀποκαταστήσῃ αὐτὴ τὴ σύνδεση ποὺ θὰ ὕφαινε καὶ θὰ στερέωνε μιὰν έθνικὴ παράδοση. Στὶς κριτικὲς του μελέτες, στὶς διαλέξεις του γιὰ ποιητὲς ποὺ ἀσκούσαν παντοδύναμη ἐπιρροὴ στὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς, ἀφίνει νὰ διαφανῇ τὸ κήρυγμά του. Ὁ φόρος τῆς τιμῆς ποὺ ἀποτίει σκιάζεται ἀπὸ τὴν ἐπικρίσιν του γιὰ τὴν προσήλωσιν πρὸς τὰ ξένα πρότυπα ποὺ εἶναι ἐπικίνδυνα γιὰ ἓνα ἔθνος χωρὶς οἰκὸ του κορμό, χωρὶς στερεὴ συνείδηση.

Ἀξίζει νὰ μεταφέρω μιὰ περικοπὴ τῆς κριτικῆς του μελέτης γιὰ τὸν Παναγιώτη Σούτσο, ποὺ διάβασε στὰ 1874 στὸν «Γαρνασσὸ» κι ὅπου ὁ Βλάχος φανερώνεται, μὲ πολλὴν ὀξύδερκεια, πολέμιος τοῦ νοσηροῦ ἐκείνου ρομαντικοῦ συναίσθηματισμοῦ ποὺ κατακαλύπτει τὴν ποίησιν τοῦ καιροῦ του.

«Εἰς τὴν μελαγχολίαν τοῦ ποιητοῦ —γράφει (*)— εἰς τὴν βαρύθυμον ἀηδίαν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀπάθειαν πρὸς τὴν ζῶσαν καὶ μειδιῶσαν κύκλω φύσιν, ἀποδοτέοι οἱ θρήνοι αὐτοῦ καὶ οἱ κοπετοὶ ἐπὶ τῷ θανάτῳ φανταστικῆς πολλάκις ἐρωμένης, αἱ κατάραι τοῦ βίου, ἡ ἀπόγνωσις αὐτοῦ, αἱ μετὰ μελανῶν σκιῶν συνομιλίας του, τὰ φάσματα καὶ τὰ μεσονύκτια, οἱ κόρακες καὶ αἱ κυπάρισσοι, ἅτινα πάντα πληροῦσι τὸ ἄλλο εἶδος (**) τῶν λυρικῶν του ποιημάτων. Ἐκεῖ, ἐν ταῖς πατριωτικαῖς αὐτοῦ έμπνεύσεσιν εἶναι Ἕλληνας ὁ Παναγιώτης ἐδῶ, ἐν τῇ μελαγχολίᾳ καὶ τῇ ἀπογνώσει του, εἶναι ποιητὴς ξένος. Ναί, Κύριοι, ξένος.....»

Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Βλάχος γιὰτί εἶναι ξένος πρὸς τὸ ἑλληνικὸ αἶσθημα καὶ τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση ὁ ποιητὴς. Καὶ ἡ ἐξήγησίν του συνοψίζει μὲ πολλὴ παραστατικότητα, ἀπὸ τὸ 1874, αὐτὸ ποὺ ἔμεινε στὰ χρονικά τῆς παγκόσμιας φιλολογίας ὡς ν ὀσημα τοῦ αἰῶνα —mal du siècle, τὸ εἶπαν οἱ Γάλλοι, Weltschmerz οἱ Γερμανοί:

«Ἐτελεῖτο τότε, καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφεν

(*) Βλ. Ἀνάλεκτα, Τομ. Β', Παναγιώτης Σούτσος, σελ. 12 κ. ἑ.

(**) Τὸ πρῶτο εἶδος, εἶναι τὰ πατριωτικὰ τραγούδια τοῦ Σούτσου.

ὁ Παναγιώτης Σούτσος, παράδοξος ποιητικὴ ζύμωσις καθ' ὅλην τὴν ἑσπερίαν Εὐρώπην, καὶ ἰδίως ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ. Ἡ διπλῆ ἀπελπισίᾳς κραυγὴ, ἦν δύο μεγάλα τοῦ αἰῶνος πνεύματα, ὁ Byron ἐξ ἑνὸς διὰ τοῦ Manfred καὶ ὁ Goethe ἐξ ἑτέρου διὰ τοῦ Faust ἐξέβαλον, ἀπογνόντες τὴν λύσιν τοῦ ἀνθρώπινου προβλήματος, καὶ καταρῶμενοι ἑαυτοὺς καὶ τὴν ὑπαρξιν, καὶ τὸν Θεὸν καὶ τὸν κόσμον σύμπαντα, ἕως οὗ τὸ πεπερασμένον προσέκρουον οἱ πόθοι αὐτῶν καὶ ἡ τοῦ ἀγνώστου ἐρευνά των, ἀντήχησεν ἀπὸ καρδίας εἰς καρδίαν καὶ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἀνὰ πάσαν τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, καὶ παρήγαγε τὴν βαθεῖαν ἐκείνην, οὐχὶ πλέον μελαγχολίαν, οὐχὶ μισανθρωπίαν, ἀλλ' αὐτόχρομα μισοκοσμίας, δι' ἣς ἐπὶ δεκάδας ὄλας ἐτῶν ἐποτίσθη ψευδὴ καὶ δηλητηριώδη ποίησιν ὁ κόσμος ὀλόκληρος. Τοσοῦτον εἶχε τὸ μαγικὸν θέλημα τὸ ἐπὶ φαντασταῖς ὀδύναις παράδοξος ἐκεῖνος ἀλλὰ καὶ μελωδικὸς πολλάκις θρήνος, τοσοῦτον εἶχε γόητρον ἢ ἀνίατος ἐκείνη τοῦ βίου ἀπόγνωσις, ἡ ἀπέναντι ψευδοῦς, ἀνυπάρκτου καὶ ἀδυνάτου κόσμου κατάρα τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ φαιδρᾶς τείνοντος τὰς ἀγκάλας πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὥστε ἀληθῆ νόσον ἔσπειραν ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου ἐν τῷ ποιητικῷ κόσμῳ αἱ ποίησεις τοῦ Βύρωνος καὶ ὁ Βέρτερος τοῦ Goethe, ἡ Attala καὶ ὁ Ρενὲ τοῦ Chateaubriand, ἡ Κόριννα τῆς Staël, αἱ Μελέται τοῦ Λαμαρτινίου, τὴν νόσον ἐκείνην ἦν προσφυστάτα ἀπεκάλεσαν Weltschmerz οἱ Γερμανοί. Τοσοῦτον δὲ ἡ ἀσθένεια ἐκείνη ἐγένετο τοῦ συρμού, τοσοῦτον ἠγαπῶντο καὶ ἐχειροκροτοῦντο τὰ νοσηρὰ ἀποκυήματα φθισιώσεως καρδίας καὶ ἐγκεφάλου φλεγμαινοντος, τοσοῦτον ἀπλήστως ἐξητεῖτο καὶ ἀπληστότερον κατεπίνετο τὸ παράδοξον φίλτρον τῶν ποιήσεων τῆς σχολῆς ἐκείνης, ὥστε πᾶς τῶν χρόνων ἐκείνων φοιτητὴς ἀπαραίτητον ἐνόμιζε καθήκον καὶ ἀναπόφευκτον φόρον εἰς τὸν συρμὸν τῆς ἐποχῆς νὰ προσθέσῃ καὶ αὐτὸς τὸν στεναγμὸν του, ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, μύχιον ἢ δάνειον, εἰς τὴν παγκόσμιον τῶν στεναγμῶν συναλίαν, ἥτις παντὶ σθένει ἠγωνίζετο νὰ μεταπλάσῃ τὸν κόσμον εἰς ἄβυσσον θρήνων καὶ κοπετῶν.»

Τὴν ἐπίδραση τούτη ὁ Βλάχος χαρακτηρίζει ὡς «ὀλέθρια» καὶ μέσ' ἀπὸ τὸ ἐγκώμιο ξεμυτίζει τολμηρῆ, γιὰ ν' ἀκουστῆ ἀπὸ τοὺς νεώτερους, τοὺς σύγχρονους, —γιατὶ ὁ Σούτσος εἶχε πιά πεθάνει— ἡ παρόρμησις γιὰ τὴν στροφὴ πρὸς τὶς ἑθνικὲς πηγὰς τῆς ποιήσεως, πρὸς τὸ ἄμεσο ἑλληνικὸ περιβάλλον, πρὸς ὅ,τι ἀληθινὰ συγκινεῖ κι ἀληθινὰ ἐμπνέει. Γιατὶ «ψευδεῖς θρήνοι ἐκ δευτέρου ὀφθαλμοῦ καὶ στόνοι καθ' ὑπόκρισιν ἐκ τρίτου στήθους οὐδένα συγκινοῦν...» Καὶ ὁ Βλάχος, τὸ λέει ἀλλοῦ καθα-

ρώτερα πώς ή κριτική του για τον Σούτσο στους νεώτερους κυρίως αφορά: «...άλλ' έστω συγχρόνως εις ύποθήκην ήμών τών νεωτέρων, οίτινες δυστυχώς και κατά τους νεωτέρους τούτους χρόνους τοσούτον εύαρέστως τείνομεν πολλάκις τὸ οὖς πρὸς τὴν λαλιὰν τῆς ξένης μούσης, και πρὸς ἀλλοτρίας έμπνεύσεις ἀρμόζομεν τὰς χορδὰς τῆς λύρας ήμών.» Ἐλλωστε ὁ Βλάχος δείχνει πὼς ἔχει έντελῶς κατασταλαγμένες ἀπόψεις για τὰ ἄμεσα καθήκοντα πού ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσει με δημιουργικό θάρρος και με τὴν αὐτοπεποίθηση πού τῆς ἔλειπε ή σύγχρονή του λογοτεχνία. Τὸ κήρυγμά του, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τοῦ περισσοῦ ρομαντικοῦ φόρτου εἶναι μία ἐπιστροφή στὴν ἔστω ἀσχημάτιστη ἀλλὰ πάντως γνήσια ἐθνική παράδοση. «Διότι ήμεῖς οἱ τεσσαράκοντα μόλις ἐτῶν ἀριθμοῦντες πολιτικὸν βίον —γράφει στὴν ἴδια μελέτη του για τὸν Σούτσο— οἱ νήπια ἔτι φιλολογικῶς, οἱ μόλις ἀνοίγοντες τὸ βλέμμα πρὸς τὸ φῶς τῆς ζωῆς, διατί νὰ στενάζωμεν ξένους στεναγμούς, διατί νὰ καταρώμεθα τὸν βίον, διατί πλήρεις ἀπογοητεύσεως, ήμεῖς οἱ μήπω γοητευθέντες, νὰ πενθῶμεν ἐπὶ τῇ ὑπάρξει ήμών και νὰ ζητῶμεν τάφους εις τὰ σκότη και κυπαρίσσους, και σκώληκας μνημείων, και νὰ βλέπωμεν φάσματα νυκτερινά, και νὰ καλῶμεν εις συνομιλίαν ὄλην τῶν καταχθονίων πνευμάτων τὴν στρατιάν, μόνον και μόνον διότι νοσηροὶ τῆς Ἑσπερίας ἐγκέφαλοι κατέστησαν τὴν τοιαύτην ποίησιν τοῦ συρμού;...»

✱

Ὁ Βλάχος συνεχίζει τὸ ἀντιρομαντικό του κήρυγμα με συνέπεια, με συνείδηση τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας τοῦ καιροῦ του, με τὴ διάθεση ἐκείνη πού θα χαρακτηρίσει ἀργότερα τοὺς ἀγῶνες τοῦ δημοτικισμοῦ σ' ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾶ τὴν προσπάθεια τῆς ἀναγωγῆς τοῦ λυρισμοῦ ἀλλὰ και τοῦ ἀφηγήματος πρὸς τὶς πραγματικὲς πηγές τῶν ἐθνικῶν ἐμπνεύσεων. Θα ἦταν ἀσφαλῶς ἀδίκο νὰ πιστευθῇ ὅτι ὁ Βλάχος δὲν εὐνοοῦσε τὴν ἐπαφή και τὴν καλλιέργεια τῶν δεσμῶν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος με τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Ὁ ὄγκος τῶν μεταφράσεών του, ὑποδειγματικῶν στὸ εἶδος τους για τὴν εὐσυνειδησία και τὸν μόχθο τῆς προσαρμογῆς τοῦ πνεύματός των στὶς δεκτικὲς ἰκανότητες τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοῦ, ἐξουδετερώνει τὴν ὁποιαδήποτε τέτοια ὑπόνοια. Ὅμως

ὁ Βλάχος πιστεύει πὼς μόνον ὅταν ἡ ἐλληνική συνείδηση κατορθώσει ν' ἀξιοποιήσει ὅ,τι ἀποτελεῖ ἀναφαίρετο ἐθνικὸ κτῆμα θα μπορέσει ν' ἀτενίσει, χωρίς νὰ φοβηθῇ τὶς ἀναπόφευκτες ἐπιδράσεις, τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Ἐβλεπε ἄλλωστε γύρω του σὲ τι ψεύτισμα τῶν αἰσθημάτων και σὲ ποιά ψυχική κακομοιριά ἔρριχνε τὸ ἔθνος του ἡ ψυχρὴ μίμηση τῶν ξένων προτύπων πού καμμιὰ δὲν μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀνταπόκριση ἀπὸ μιὰν ἀγευστὴ τῆς φιλοσοφίας, παρθενική κι ἀκαταστάλαχτη ἀκόμη ἐθνική ψυχή. «Οὐδέποτε φέρουσιν εις ὕψος τὰ ξένα πτερά, ὅσον καλῶς και ἂν προσαρμοσθῶσιν εις τοὺς ὤμους ήμών...»

Ἐγραφα ὁμως προηγουμένως τὸ ρῆμα συνεχίζει και θα πρέπει ἀμέσως νὰ διευκρινίσω ὅτι δὲν ὑπονοῶ τὴ συνέχεια μόνον σὲ χρόνο μελλοντικό, ἀλλ' ὅτι τοῦ κήρυγματος αὐτοῦ τοῦ ἀντιρομαντικοῦ ὑπῆρχαν ἤχηρὰ προανακρούσματα ἤδη ἀπὸ τὸ 1863. Ὁ Βλάχος εἶναι μόλις 25 χρονῶν. Ἐποχὴ ὅπου ὁ ρομαντισμὸς θα μπορούσε νὰ εὕρη ἀκοπώτερη εἴσοδο σὲ μιὰ νεανική, αἰσθηματική ὅπως μᾶς τὴν ἀποκαλύπτουν κάποια γράμματά του ψυχῆ, πλημμυρισμένη ἀπὸ ὄνειρα, στίχους και ρεμβασμό. Ἦδη, στὰ 1860, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ἓνα γράμμα του στὸν Δημήτριο Βερναρδάκη, φίλο τῆς νεότητος και φίλο τῶν γερατειῶν, ἀρχίζει νὰ μεταφράζει τὶς Μελέτες (Méditations) τοῦ Λαμαρτίνου, «στίχον πρὸς στίχον»... Δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, στὰ 1875, ὁ Βλάχος, ἀφιερώνοντας στὸν νεανικό του φίλο, τὸν Ἀναστάσιο Βυζάντιο, τὸ ἀπάνθισμα τῶν λυρικῶν τραγουδιῶν του, θ' ἀναπολήσει τὴν παλιὰ ἐποχὴ:

«Ἐνθυμείσαι, Ἀναστάσιε, τοὺς ὠραίους ἐκείνους τῆς πρώτης και καλλίστης ήμών νεότητος χρόνους, καθ' οὓς, δεκαεπταετείς μόλις τοῦ Πανεπιστημίου φοιτηταὶ — ἀληθινοὶ ὁμως — ἀνερριχώμεθα τὴν πρωΐαν, πρὶν ἢ ἔτι σημάνη τῶν παραδόσεων ἡ ὥρα, εις τὰς θυμοσπάρτους πλευρὰς τοῦ Λυκαθητοῦ, ἵνα τρυφήσωμεν θεώμενοι ἔνθεν μὲν ἀνατέλλοντα τὸν ἥλιον, ἐκεῖθεν δὲ τὴν πόλιν ἀφυπνοῦσαν ὑπὸ τὸν διαφανῆ πέπλον τῆς ἐωθινῆς ὀμίχλης;

»Ἐνθυμείσαι τὰς ἡρέμους ἐκείνας και πληρεῖς γοητείας ἑσπέρας, ὅσας διηρχόμεθα ὑπὸ τὰς πυκνὰς σκιαδὰς τῶν δειροστοιχιῶν τοῦ βασιλικοῦ κήπου, ἀμύθητον ἔχοντες τὴν φλυαρίαν, λογοκοποῦντες και ἀπαγγέλλοντες στίχους, ἐν ἀθάα δὲ παιδικῇ πονηρίᾳ ὅτε μὲν τοὺς ἰδίους ήμών ὡς μεταφράσεις τοῦ Λαμαρτίνου και τοῦ Οὐγκῶ ὑποβάλλοντες, ὅτε

δὲ ταύτας ἐν κομπορήμονι μετριοφροσύνη ὡς πρότυπα ἡμῶν ἔργα πρὸς στιγμὴν ἀσμενιζόμενοι;

» Ἐνθυμείσαι, τέλος, τοὺς νυκτερινοὺς ἐκείνους ποιητικούς ἀγῶνας, τὰ στιχοδρομία οὕτως εἰπεῖν ἐκείνα, ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων φίλων, ὧν τῆδε κάκεισε διεσκόρπισε τῶν καιρῶν ἢ φορὰ καὶ ἡ ἰδιώτης μοχθηρία, καθ' ἃ, κυρτοῦντες ἐφ' ὀλοκλήρους ὥρας τοὺς νεαροὺς ἡμῶν αὐχένους ἐπὶ τοῦ χάρτου καὶ ζευγνύμενοι ἀγογγύστως ὀπισθεν τεσσάρων ὁμοιοκαταληξιῶν, ἐδαπανῶμεν τῆς σχολῆς ἡμῶν τὰς στιγμὰς εἰς σφυρηλασίαν αὐτοσχεδίων τετραστίχων, καὶ ἐμεγαλοφωνοῦμεν κατόπιν καὶ ἠγωνιζόμεθα περὶ πρωτείων καὶ ἐψηφοφοροῦμεν μάλιστα, οὐχὶ διὰ σφαιριδίων — τὸ σύνταγμα τοῦ 1864 δὲν εἶχεν ἔτι ψηφισθῆ — ἀλλὰ διὰ ψηφοδελτίων κατὰ τὸ παλαιὸν σύστημα;

» Ὡραῖοι χρόνοι ἐκείνοι! Χρόνοι νεότητος, χρόνοι πολλῶν ἐλπίδων καὶ μερίμνης ὀλίγης...»

Ποῖος θὰ μπορούσε νὰ τὸ διανοηθῆ πῶς στὴν ἴδια περίπτου ἐποχῇ, αὐτὴ τὴν ἐποχῇ πού μὲ τόση ρομαντικὴ ἀδρότητα θὰ περιγράψῃ, ὠριμος ἀντρας πιά, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, θὰ μπορούσε ν' ἀκουστῆ ἕνα κήρυγμα ἀντιρομαντικὸ μέσα στὴν πλημμυρίδα τοῦ ρομαντισμοῦ; Κι ὁμως στὸν πρόλογο τοῦ ἱστορικοῦ ποιήματός του Περικλῆς καὶ Φειδίας, ὁ Βλάχος στὰ 1863 ἀπαγγέλλει τὸ κατηγορητήριό του κατὰ τοῦ ρομαντισμοῦ τῆς ἐποχῆς καὶ διατυπώνει τὴν πρόθεσή του νὰ βαδίσῃ ποιητικὸ δρόμο ἄλλον ἀπὸ τὸν πεπατημένον. « Ἴσως — γράφει — εὔρεθῆ τὸ ποίημά μου ἐκκλίνον τῆς ποιήσεως τοῦ συρμού, μήτε πτήσεις εἰς οὐρανὸν καὶ καταβάσεις εἰς Ἄδην περιέχον, μήτε ρύακας, μήτε ἀηδόνας, μήτε σελήνης μαρμαρυγὴν, μήτε ζεφυρίτιδος πνοὰς περιλαμβάνον· ἴσως, τέλος, φανῆ αὐτοῖς πεζολογία μᾶλλον ἢ ποίημα. Τίς οἶδε· πιθανὸν νὰ ἔχωσι δίκαιον. Ἐξομολογούμαι ὅτι ἠθέλησα νὰ βαδίσω ἐπὶ ἄλλης ἢ τῆς μέχρι τοῦδε ἐν Ἑλλάδι πεπατημένης ὁδοῦ, καὶ γράφων ἀρχαϊκὸν ποίημα νὰ ἀποταχθῶ τῇ σημαίᾳ τοῦ κατὰ τὴν Δύσιν μὲν κατεσκληρότος καὶ θνήσκοντος, παρ' ἡμῖν δὲ ἀκμάζοντος ἔτι ρομαντισμοῦ...» Θὰ τονίσῃ ἀκόμη ὅτι ἀποσκοράκισε «πᾶσαν ρομαντικὴν ὑπερτροφίαν τῆς φράσεως» καὶ «τὸ πομπῶδες ὕφος, τὰ φεγγοβολοῦντα ἐπίθετα, τὰς φοβεράς παρομοιώσεις, τὰς ἀφηρημένας μεταφοράς, τὰς ἀποστροφάς, τὰς ἀποσιωπήσεις καὶ τὰ τούτοις ἀδελφὰ ποιητικὰ ἐφόδια...» Οἱ προθέσεις τοῦ Βλάχου ἔμειναν μονάχα προθέσεις κι ὁ κριτὴς τοῦ Βουτσιναίου, ὁ

φίλτατος τοῦ Βλάχου Βερναρδάκης, ἀντιρομαντικὸς ἐπίσης, θ' ἀπορρίψῃ τὸ ποίημα ὅταν, πρὶν τυπωθῆ, εἶχε ὑποβληθῆ. Θὰ ἐπαινέσῃ τὴ γλώσσα, τὸ ἀπέριττο, τὴ γλαφυρότητα ἀλλὰ θὰ βρῆ πῶς ὁ στίχος ἔμεινε οὐσιαστικὰ ρομαντικὸς. Καὶ εἶναι μιὰ ἀφορμὴ γιὰ τὸν Βερναρδάκη γιὰ νὰ ξεσπαθῶσῃ κι αὐτὸς κατὰ τοῦ ρομαντισμοῦ (*). «Ληκύθειο στόμφο» θὰ ὀνομάσῃ τίς φραστικὲς ὑπερβολὰς τῶν ρομαντικῶν πού γίνονται οἱ τελευταῖοι «σπινθήρες τοῦ ὀσημέραι ἀποσβεσθέντος ποιητικοῦ λύχνου τῆς κατὰ πολλοὺς λόγους γεγηρακυίας ἐσπερίας Εὐρώπης».

Εἶναι ὁμως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συνέπεια τοῦ Βλάχου ὅτι ἔντεκα χρόνια ἀργότερα, μιλώντας γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρασούτσα, θὰ ἐπαινέσῃ σ' ἐκείνον τὴν ἀντιρομαντικὴ ἐγκράτεια, σχεδὸν μὲ τίς ἴδιες λέξεις πού χρησιμοποίησε στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου ἐκείνου μανιφέστου:

« Ἡ ποίησις αὐτοῦ — θὰ γράψῃ τώρα, στὰ 1874 — οὐδὲν σχεδὸν εἶχε τῶν θελημάτων τῆς σημερινῆς ποιήσεως τοῦ συρμού· οὔτε ἀναβάσεις εἰς οὐρανοὺς, οὔτε καταβάσεις εἰς ἄδην, οὔτε ἀρὰς καὶ ἀπογνώσεως κραυγὰς, οὔτε φράσεως ὄγκον, οὔτε φθίσεως ψιμίθιον, οὔτε ἐνοιῶν σύγχυσιν, οὔτε δανείαν αἰσθημάτων παράταξιν. Εἶχεν ὁμως ἀληθὲς τὸ αἶσθημα καὶ τὴν φράσιν ἐγκρατῆ, εἶχε τὸ νόημα διαυγὲς καὶ τὴν μορφήν ἀρχαιοπρεπῆ καὶ γνησίως ἑλληνικὴν. Ταῦτα δὲν ἦσαν βεβαίως ἱκανὰ θέλητρα δι' ἐκείνους ὧν οἱ οὐρανίσκοι, συνειθίσαντες εἰς πλακοῦντας καὶ σακχαρωτά, ἀποστρέφονται πλέον καὶ περιφρονοῦσι τὸν ἀπλοῦν καὶ ἀπέριττον ἄρτον.»

Ὁ «ἀπλοῦς καὶ ἀπέριττος ἄρτος» δὲν εἶναι, νομίζω, ἄλλος ἀπὸ τὸν κλασσικισμὸ πού ζητεῖ νὰ ἀναστήσῃ ὁ Βλάχος ἀνάμεσα στὰ ρομαντικὰ ὑπερεκχειλίσματα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ ζηλωτὴς αὐτὸς τῆς λιτότητας πού ἔχει ὡς αἰσθητικὸν ὁδηγὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀττικῆς τέχνης — «ἀρχαιοπρεπῆς σεμνότης καὶ ἐγκράτεια εἰς τὴν ἔκφρασιν» — πού θεωρεῖ τὸ πάθος τοῦ ὑποκειμενισμοῦ παράπτωμα καὶ ζητεῖ τὴν παραστατικὴν ἀντικειμενικότητα σ' ὅλη τὴ διαύγεια καὶ τὴν «ἀνευ κόμπου λέξεων καὶ ἐκθαμβοῦντος ὄγκου ἐνοιῶν» ἔκλαμψη, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Ἄγγελος Βλάχος θάπρεπε νὰ βρισκόταν στὴν πρωτοπορία τῆς «φάλαγγος τῶν ἐπιστρεφόντων». Ἦταν,

(*) Βλ. καὶ Γ. Βαλέτα: Ἀντιρομαντικὰ φανερῶματα τοῦ 1863, — Νέα Ἑστία (Ἀβγ. 1936, σελ. 1086-7).

αντίθετα, επί κεφαλῆς τῶν ὀδευόντων πρὸς τὸ μέλλον. Ὅσο κι ἂν ἡ βεβαίωση φαίνεται διαψευδόμενη ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἀγῶνα τοῦ Βλάχου κατὰ τῶν δημοτικιστῶν, ἀκόμη καὶ ἐναντίον πολλῶν πραγμάτων ποὺ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι συνθέτουν τὰ στοιχεῖα τοῦ νέου καὶ τῆς λεγομένης

γλώσσα του. Προικισμένος μὲ γλωσσοπλαστικὸ τάλαντο ἀληθινὰ θαυμαστό, ποὺ δείγματά του πλούσια ἔδωσε ἀργότερα μὲ τὸ ἀκόμη καὶ σήμερα ἀξεπέραστο Ἑλληνογαλλικὸ Λεξικὸ του, ἔχοντας ὡς ὀδηγὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀκριβολογίας καὶ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ περισσοῦ, ἐχθρὸς ἀδιάλλα-

Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ὡς Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν

προόδου, δὲν παύει νὰ διατηρεῖ ὅλη τὴν ἀλήθεια τῆς ἂν θελήσουμε ν' ἀναπλάσουμε νοερὰ τὸ πνευματικὸ κλίμα ποὺ σ' αὐτὸ μέσα ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου. Ὁ ἀγῶνας του κατὰ τῶν ἀρχαϊστῶν καὶ κυρίως κατὰ τοῦ πνεύματος ποὺ ἐκπροσωποῦσαν ὑπῆρξε θετικὸς καὶ οὐσιαστικὸς. Τὸν διεξήγαγε μὲ τὸ μεγαλύτερο καὶ πειστικώτερο ἐπιχειρημα ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ διαθέτῃ ἓνας ἄνθρωπος ἐκείνους τοὺς καιροὺς — μὲ τῆ

χτος τῆς κοινοτοπίας, βαθύτατος γνώστης τεσσάρων γλωσσῶν ἀπ' ὅπου πορίσθηκε μὲ σοφία καὶ μέτρο ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσῃ τὴν ἀπλάστη ἀκόμη γλώσσα τῆς ἐποχῆς του γιὰ νὰ μπορεῖ ν' ἀνταποκριθῆ στὴν ποικιλία τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἀποχρώσεων, ὁ Ἀγγελος Βλάχος ἔγινε ὁ κυριώτερος θεμελιωτῆς ἐνὸς γλωσσικοῦ ὀργάνου ποὺ ἐπέζησε ὀλόκληρες δεκαετίες καὶ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἐπιζῆ, καὶ αὐτὸ τὸ ὄργανο τὸ χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος στὴν πο-

λυποϊκίλη φιλολογική του έκδήλωση. Από τὸ 1860 ἕως τὸ 1890, μιὰ ὀλόκληρη τριακοντάετία, ὁ Βλάχος δίνει τὴ μάχη του κατὰ τῶν ἀρχαϊστῶν κ' ἐπιβάλλει τὴν καθαρεύουσά του, τὴ γλῶσσα ποὺ θὰ γίνει ὁ κύριος στόχος τῆς πολεμικῆς τοῦ Ψυχάρη. Ὁ ἀγῶνας τοῦ δημοτικισμοῦ χρειάστηκε μιὰν ὀλόκληρη πεντηκονταετία γιὰ νὰ ἐκτοπίσῃ αὐτὴ τὴ γλῶσσα ἀπὸ πολλές θέσεις της, χωρὶς νὰ κατορθώσῃ ἀκόμη ὡς σήμερα νὰ τὴν ἐκθρονίσῃ ἀπὸ ἄλλες καιρίες ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχει. Τὸ γιατί, δὲν ἀντικρῦζει δύσκολη ἀπόκριση. Εἶναι γιατί ἡ γλῶσσα τοῦ Βλάχου, ὅσοδήποτε κι ἂν μᾶς φαίνεται σήμερα ἀπρόσφορη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ὅσοδήποτε κι ἂν θεωρεῖται πιά ξένη πρὸς τὸ σημερινὸ γλωσσικὸ μᾶς αἶσθημα, ἦταν, τὴν ἐποχὴ ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τόσο μόχθο καὶ γνώση, γλῶσσα ποὺ ζωντάνευε ἀπὸ τὶς ἐννοίες ποὺ ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ, γλῶσσα ποὺ κατῴρθωνε νὰ φέρῃ σ' ἐπαφὴ κι ἀλληλοκατανόηση τὰ πιὸ διαφορετικὰ πνεύματα, καλλιτεχνικά, φιλοσοφικά, ἐπιστημονικά, καὶ ἀκόμη γιατί παρουσιάστηκε μὲ λεκτικὸ πλοῦτο ποὺ μπορούσε καὶ ν' ἀσωτεύεται χωρὶς νὰ φτωχαίνει. Ἦταν ἀκόμη ἡ γλῶσσα ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι δύσπεπτη καὶ στρυφνὴ, ἐγένετο ὁ ἀκοπώτερος ἀγωγὸς πρὸς τὴν ἀρχαία φιλολογία, καὶ περνώντας σὰν ὀδοστρωτήρας ἐπάνω ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἰδιώματα κατῴρθωνε νὰ δημιουργεῖ μιὰν ἐνεποιημένη συνείδηση γραπτοῦ λόγου, ποὺ μ' ὅλη τὴν ἀπόστασή του ἀπὸ τὴ λαλούμενη γλῶσσα πέτυχε νὰ ριζώσῃ καὶ νὰ ἐπιβληθῇ. Ἐξ ἄλλου ἂς μὴ παραμελοῦμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ καθαρεύουσα τοῦ Βλάχου ἦταν, συμπαραβαλλόμενη μὲ τὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαϊστῶν, μιὰ ἀπλή καθαρεύουσα ποὺ τὴν εἶχε οἰκειωθῇ ὁ ὀπωσδήποτε μορφωμένος κόσμος τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ καθημερινὴ τῆς χρήσις ἀπὸ τὸν τύπο, ποὺ τότε περισσότερο ἀπὸ σήμερα ἀναπλήρωνε τὸ βιβλίον καὶ τοὺς παιδευτικούς καὶ μορφωτικούς του σκοπούς, τὴν εἶχε ἀναδείξει σὲ πανελλήνιον γλωσσικὸ ὄργανο.

Ἄς μὴ παραβλέπουμε ἐπίσης ἓνα συναίσθημα καὶ μιὰ πρόληψη ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα κυριαρχεῖ καὶ ποὺ τοὺς περασμένους καιροὺς — ἰδίως σ' ἐκείνους ποὺ ὁ τόπος ζοῦσε τὴ μεταβατικὴ του ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἀνεπιστημοσύνη πρὸς τὶς κατακτήσεις τῶν πρώτων ἀναβαθμῶν τοῦ πολιτισμοῦ — φυσικὸ ἦταν νὰ δεσπόζει μὲ τυραννικώτερη ἐπιβολή. Πρόκειται γιὰ τὴν

πρόληψη τῆς μάθησις καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ διαφορισμοῦ τῶν μορφωμένων ἀπὸ τὸ ἀφελές καὶ ἄξεστο πλῆθος. Ἡ γλῶσσα ἦταν μιὰ περγαμνὴ εὐγένειας καὶ πνευματικοῦ ἀριστοκρατισμοῦ. Δύσκολο ἦταν νὰ πεισθῇ ὁ λόγιος, ὁ πραγματικὸς λόγιος τῶν ἐτῶν 1860—1890, ὅτι δὲν ἀπαλλοτριώνει τίποτα ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του, ποὺ διαμόρφωσε μὲ τόσο μόχθο, καὶ ἀπὸ τὴ σοφία ποὺ σώρεψε μὲ τόση κύρτωση κι ἀπάνθρωπη ἐπιμονή, ἂν κατέβαινε στὴ γλῶσσα τοῦ πλανόδιου τῆς ἀγορᾶς γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὰ διανοήματά του καὶ γιὰ νὰ προσεγγίσῃ μὲ τὴν ἀπλαστὴ τούτη γλῶσσα τὰ ἰθαγενῆ καὶ ξένα κλασσικὰ ἀριστουργήματα. Κ' ὕστερα — ὅπως σοφώτατα παρατηρεῖ καὶ ὁ Φῶτος Πολίτης — ἡ ἀξίωση τῶν δημοτικιστῶν ἀπὸ τὸν Ἄγγελον Βλάχον ν' ἀποδεχθῇ ἀκαδημαϊκὰ μιὰ εὐλογοφανῆ ὑπόθεση (ἀφοῦ ἡ δημοτικιστικὴ ἰδέα μόνον ὡς ὑπόθεσις θὰ μπορούσε νὰ νοηθῇ σ' ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ἀφιέρωσε τὰ μισὰ χρόνια τῆς ζωῆς του γιὰ νὰ πλάσῃ ὁ ἴδιος μιὰ γλῶσσα ποὺ θεωροῦσε ἀπόλυτα αὐτάρκη) καὶ ν' ἀπαρνηθῇ μὲ τὸν τρόπο τοῦτο τὸ ἔργο ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε θεμελιώσῃ, θὰ ἦταν τὸ λιγώτερο αὐθάδεια — «ἀπαίτησις ἀνήκουστος, πρωτοφανοῦς θρασύτητος» λέει ὁ Πολίτης. Ἄς προστεθῇ σὲ τοῦτο ὅτι ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῆς νέας γλώσσας, τῆς δημοτικῆς, δὲν εἶχε προέλθει μόνον ἀπὸ τοὺς ἤδη συγκροτημένους λόγιους, ποὺ ὅταν ἀκούστηκε τὸ κήρυγμά της εἶχαν ἤδη πίσω τους σεβαστὸν ὄγκον ἐργασίας καὶ εἶχαν ἀφομοιώσει τὴν καθαρεύουσα καὶ οἰκειωθῇ τόσο μαζί της ποὺ ἡ ἐγκατάλειψή της θὰ ἐμοιαζε μὲ προδοσίαν ἢ τουλάχιστον μ' ἓνα νέο ξανάρχισμα ποὺ δὲν ἀπαιτεῖ μόνον νεότητά ἀλλὰ καὶ κάποια προδιάθεσις προσαρμογῆς. Μαζὶ μ' αὐτὰ καὶ κάποια ἀστάθεια πεποιθήσεων. Ὁ Ἄγγελος Βλάχος δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αὐτοῦς. «Σύστημα πεποιθήσεων ἀκλονήτων δὲν κατέστησεν αὐτὸν εὐμάλακτον πρὸς τὰς μεταβολὰς τῆς ἡμέρας» ἐτόνιζεν ὁ Σπ. Λάμπρος, ὅταν ἀνοίγε τὸν ἐορτασμὸ τῆς φιλολογικῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου. Ἐνθυμίζει, πράγματι, ὁ Ἄγγελος Βλάχος τοὺς τύπους ἐκείνους τοὺς μονοκόμματους ποὺ ὄταν καταχτήσουν μιὰν ἐπαλξὴ μόνον ἐκεῖ στερεοί, θωρακισμένοι μὲ τὴν αὐτοπεποιθησή τους, καχύποπτοι στὸ θόρυβο ποὺ τοὺς περιβάλλει, περισσότερο πρόθυμοι νὰ ὑπερμαχήσουν τοῦ ἰδεώδους ποὺ τοὺς ἐνέπνευσε καὶ τοὺς καθωδήγησε νὰ τὸ δαμά-

σουν, παρά να τείνουν με συγκατάβαση τὸ αὐτὶ πρὸς τὶς νέες φωνές που ἔρχονταν νὰ ταραξούν τὴν κατακτημένη γαλήνη τοῦ στοχασμοῦ. «Πάντα συνεννοημένος με τὴ σκέψη του, ὅ,τι γνώριζε τὸ γνώριζε καλά καὶ με γεωμετρικὴ βεβαιότητα τὸ ὑποστήριζε» — γράφει γιὰ τὸν Ἄγγελο Βλάχο ὁ Παλαμάς (*) που περιγράφει συνάμα με πολλὴ συγκίνηση τὴν ἐπίσκεψή του στὸ σπίτι τοῦ σεβαστοῦ πρεσβύτη που ὁ Ψυχάρης τιμᾶ καὶ θαυμάζει. (Ἄληθινὰ σὲ μιὰν ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν Ἄγγελο Βλάχο, στὸ ἐσώφυλλο τῆς «Ζωῆς καὶ ἀγάπης στὴ μοναξιά», ὁ Ψυχάρης σημειώνει (στὰ 1904) : «Ὅχι γιατί συμφωνῶ με τὶς ιδέες, μὰ γιατί συμφωνῶ με τὸν ἄνθρωπο, τὸ λεξικογράφο καὶ τὸν ποιητὴ»).

Αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων δὲν τὸ ἀπαντοῦμε εὐκόλᾳ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ. Καὶ δὲν τὸ ἀπαντοῦμε πρῶτα γιατί λείπει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας ὁ μόχθος, ἡ διάθεση τοῦ καμάτου καὶ ἡ αὐτοθυσία γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς γνώσεως. Ὑστερα γιατί ἡ δικὴ μας ἐποχὴ ἀνεμοδέρνεται ἀπὸ πολλὲς ἀνησυχίες, πολλὰ ρωτήματα κ' ἡ ζωὴ εἶναι γεμάτη ἀντιφάσεις κι ἀπροσδόκητα. Εἴμαστε πολὺ πιὸ κοσμοπολίτες σήμερα ἀπὸ ὅσο ἦταν ἄλλοτε οἱ πατέρες μας, κ' ἐννοῶ τοὺς προγόνους ἐκείνους που ἀναζητοῦσαν τὴν ξένη σκέψη γιὰ νὰ δοκιμάσουν τὴ χαρὰ τῆς σύρροπης πορείας τῆς ψυχῆς τους με τὴν ψυχὴ τὴν ἄλλοεθνῆ. Ὁ παλαιότερος λόγιος εἶχε τὸ προνόμιο τοῦ προσανατολισμοῦ «μεταξὺ τῶν βάθυσκίων δασῶν ἢ τῶν φαιδρῶν λειμώνων τῆς ξένης φιλολογίας» ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Δημήτριος Κακλαμάνος, ἀλλ' ὁ νεώτερος δὲν ἔχει τὴν ἄνετη εὐχέρεια τῆς ἐκλογῆς. Ζεῖ τοὺς σύγχρονους καιροὺς καὶ συχνὰ τὶς λαίλαπες τοῦ πνεύματος με τὴν ὀλοκληρωτικὴ παράδοση τοῦ ἑαυτοῦ του, γιατί νοιώθει πὼς εἶναι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη στιγμή τοῦ ἐθνικοῦ βίου ἓνα μόριο τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς.

✱

Στὸν μελετητὴ που θὰ ἤθελε νὰ εἶναι μαζί καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ψυχολόγος — ψυχολόγος θὰ ἔλεγε ὁ Παλαμάς που γράφοντας γιὰ τὸν Ἄγγελο Βλάχο ἀφίνει νὰ διαφύγει ἀπὸ τὴν πέννα του μιὰ παρατήρηση που ἐνῶ ἔχει σημασία καίρια

(*) Βλ. Πεζοῦς Δρόμους, Γ', Κάποιων Νεκρῶν ἢ Ζωῆ, στὸ ἀρθρο που τιτλοφορεῖ: Τὸ τέλος τοῦ Ἄγγελου Βλάχου, σελ. 30

φαίνεται ἐντελῶς παρεμπόπτουσα : «Γι' αὐτόν, λέγει, θὰ ὑπῆρχε μονάχα γραπτὸς λόγος», γιατί, ἐξηγεῖ, «ἡ διανοητικὴ του κράση, στὸ καθαρὸ τῆς στοιχειῶ. ἦταν φιλολογικὴ» — στὸν μελετητὴ, λοιπόν, που διατρέχει τὶς ποικιλώτατες σελίδες τοῦ Ἄγγελου Βλάχου καὶ κυριώτατα ἐκείνες που ὁ λόγιος μιλεῖ *ab imo pectore*, με κάποια διάθεση ψυχολογικῆς εἰσδύσεως, ἓνας διχασμὸς, δραματικὸς καθὼς τὸν φαντάζομαι, εἶναι προδηλότατος. Ὁ καθαρολόγος Ἄγγελος Βλάχος, ὁ ἄνθρωπος που εἶχε σὰν μεγάλο καὶ μὸ τῆς ζωῆς του πὼς ἀπορροφημένος «ἀπὸ τόσες ἄλλες ὑπηρεσίες καὶ ἀσχολίες τῆς ζωῆς του» δὲν μπόρεσε νὰ καλλιεργήσῃ τὴν ποίηση ὅσο τὸ ποθοῦσε νὰ τῆς ἀφοσιωθῆ, ἀντίκρουσε πάντα τὴ δημοτικὴ στὴν ποίηση με συμπάθεια που ἂν σταθοῦμε στὰ ὅσα λέει γιὰ τὸν Τερτσέτη δύσκολα θὰ τὴ χωρίζαμε ἀπὸ τὸν κρυφὸν ἔρωτα. Καὶ στὸν Ζαλοκώστα — τὸ πρόσχημα τοῦτο γιὰ ν' ἀπαντήσῃ στὴν κριτικὴ καὶ τὶς θεωρίες τοῦ Ροῖδη — ὅ,τι περισσότερο ἐπαινεῖ κι ὅ,τι περισσότερο ὑπολήπτεται εἶναι «τὸ εὐχρουν καὶ τὸ ἐντονον τῆς φράσεως, τὸ κάλλος τῆς γλώσσης, τῆς γλώσσης ἐκείνης τῆς δημοτικῆς» που φαίνεται μάλιστα σάμπως νὰ τὴ θέλει γνησία κι ἀνόθευτη ἀπὸ κάθε τυχὸν ἐπιμιξία με τὴν καθαρεύουσα.

«Οὐδεὶς τῶν ποιητῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (*) — γράφει ὁ Ἄγγελος Βλάχος στὰ 1877 ἐξετίμησε κάλλιον τοῦ Ζαλοκώστα τὸ ποιητικὸν κάλλος τῆς δημοτικῆς γλώσσης καὶ οὐδεὶς ἔγραψεν αὐτὴν καθαρωτέραν καὶ γνησιωτέραν. Δὲν συνωρμάθισεν οὔτε συνεζύμωσεν, ὡς ἄλλοι, τὴν γλῶσσαν τῆς δημοτικῆς του ποιήσεως ἐκ διαλεκτικῶν τύπων καὶ φράσεων τῶν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος λαλουμένων ἰδιωμάτων, οὐδ' ἐδανείσθη, ὡς ἄλλοι, παρὰ τῆς καθαρευούσης, ὅπως συγκαλύψῃ τὴν πτωχείαν τῆς δημοτικῆς. Καὶ ἂν δ' ἐνίστε, σπανίως ὅμως, παρέλαβέ τι παρ' ἐκείνης, διεμόρφωσεν αὐτὸ ὡς ἀληθῆς καλλιτέχνης κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς γλώσσης, καὶ τὸ δάνειον ἐκεῖνο μετεμορφώθη εἰς ἴδιον αὐτῆς κειμήλιον ὑπὸ τὴν δεξιὰν γραφίδα τοῦ ποιητοῦ. Τοῦτο δὲ διότι ὁ ποιητὴς ἡμῶν δὲν εἶχε σπουδάσει τὴ βοθηεῖα ἀναγνωσμάτων καὶ λεξιλογίων τῆς δημοτικῆς τῆς Ἑλλάδος γλῶσσαν, ἀλλ' εἶχεν ἀντλήσει αὐτὴν ζῶσαν ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λαοῦ, καὶ ἐνσαρκωθείς οὕτως εἶπεῖν αὐτὴν, κατεῖχε τὸ πνεῦμα

(*) Καὶ ὁ Σολωμός; Ἄλλ' ὁ Σολωμός καὶ ἡ Ἐπτανησιακὴ Σχολὴ θὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ θὰ ἐπιδληθοῦν ἀπὸ τὸν Παλαμά μόνις στὰ 1901, με τὸν ιστορικὸ ἐκεῖνο πρόλογό του στὰ σολωμικὰ Ἄπαντα.